

A vidékiségek értelmezése és a földhasználat helyzete Magyarországon

Harsányi Endre – Fejér Péter István – Kutasiné Nagy Irén – Rátonyi Tamás

Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar,

Földhasznosítási, Műszaki és Területfejlesztési Intézet, Debrecen

harsanyie@agr.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunk összefoglaló igényű adatgyűjtése az FP7-REGPOT-2010-1 'UD_AGR_REPO' projekt keretében készült a Lincoln Egyetemmel folytatott együttműködés részeként. A Lincoln Egyetem fontos partnere a fenti projekteknek, a velük folytatott tudástranszfer jellegű tevékenységek sokrétűek. Egyik leghangsúlyosabb együttműködési területünk a vidék, a vidékiségek elemzése, kitörési pontjainak meghatározása, alternatív bevételi módok, diverzifikációs lehetőségek felkutatása. A Lincoln Egyetem vidékfejlesztés területén végzett munkájának hangsúlyos részét teszik ki a vidék, illetve a vidékiségek világszerte megfigyelhető hasonlóságainak, illetve különbségeinek felmérése, dokumentálása, következtetések levonása. Az alábbi munka ehhez a tevékenységhez járult hozzá, a Lincoln Egyetem kérésére készült el azzal a céllal, hogy betekintést biztosítson a Magyarországon végbement speciális politikai és gazdasági folyamatokba, ezeken keresztül pedig a világon különlegesnek számító magyar vidék szerkezetébe, működésébe.

Az tanulmány először általánosan helyezi keretek között a vidék meghatározását a hivatalos EU, illetve hazai jogi besorolás alapján. Ezt követően kitér Magyarország hangsúlyos mezőgazdasági jellegére, amely jelentős mértékben meghatározza a magyar vidék lehetőségeit és jellemzőit. A vidék további leírását történelmi áttekintés, a birtokszerkezet változásának bemutatása, foglalkoztatottsági, kereseti viszonyok részletezése, végkövetkeztésként pedig a vidék kitörési lehetőségeinek felsorolása teszi teljessé.

Kulcsszavak: vidék, vidékiségek, vidékfejlesztés, foglalkoztatás, diverzifikáció

SUMMARY

The summarizing data collection of our study has been carried out in the scope of the FP7-REGPOT-2010-1 'UD_AGR_REPO' project as a part of the cooperation with the University of Lincoln. The University of Lincoln is an important partner of the project, the knowledge transfer activities that have been carried jointly with them are multilateral. One of the most important cooperation areas is the analysis of rural areas, rurality itself, determination of breakout points, exploration of alternative income sources, diversification possibilities. Some part of the work of the University of Lincoln on the field of rural development is based on the assessment and documentation global similarities and differences of rural areas. Present study also contributes to that work, it has been prepared on the request of the University of Lincoln with the aim of providing insight into the special political and economic changes/processes that took place in Hungary, and through them into the structure and operation of the unique Hungarian rural areas.

The study first positions the definition of rurality and rural areas into context on the basis of official EU and Hungarian legal classification. Then it covers the important agricultural nature of Hungary, which significantly determines the possibilities and properties of Hungarian rural areas. The further description of rural areas is completed by some historical summary, the introduction of ownership changes, detailed description of employment and income conditions and finally by the listing of breakout points of rural areas as a conclusion.

Keywords: rural areas, rurality, rural development, employment, diversification

BEVEZETÉS

A vidék általános értelemben a természeti, gazdasági és társadalmi tér sajátos komplex téregysége. Meghatározására számos figyelemre méltó kísérlet történt. Külföldön ezek a hetvenes évek első felétől, míg Magyarországon a kilencvenes évek közepétől vettek nagyobb lendületet. Többben kétségesnek tartjuk, hogy a vidék a különböző szakmák képviselőinek többsége által elfogadható módon meghatározható-e, lehatárolható-e egyáltalán. A népsűrűsége, a térhasználatra és a meghatározó gazdasági tevékenységre alapozottan vidéki, illetve nem vidéki településeket különítettünk el. Az utóbbiak közigazgatási területét tekintettük vidékinek.

A fejezet célja, hogy megismertessük a magyar mezőgazdaság és vidékiségek aspektusait a szocializmus időszakától napjainkig. Bemutatásra kerülnek a földhasználat korszakai, a politikai, gazdasági változások hatásai a vidéki térségekben élőkre, valamint az 1948-

ban kezdődött kollektivizálás majd 1990-es években lezajlott privatizáció eredményeként szétaprózódott birtokszerkezet.

A VIDÉK ÉRTELMEZÉSE AZ EURÓPAI UNIÓBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Az Európai Unióban 1995 óta több olyan dokumentum próbálta megfogalmazni a vidék fogalmát. Ezek közül kiemelendők a Vidéki Térségek Európai Kartája (1995), a Cork-i Nyilatkozat (1996), a Rurális Térségek Európai Kartája (1998) és az 1999 májusában elfogadott Agenda 2000 dokumentumok.

Az elmúlt évtizedekben több mérőszám alapján is meghatároztuk a vidéki települések fogalmát. A vidékiségek mérésére az Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) a külföldi országokban alkalmazott mérési módszer fő elve, az hogy a vidék a ruralitás és az urbanitás a népsűrűség függvénye. Ennek értelmében, ha a népsűrűség értéke km^2 -enként

150 fő alatt van a települések több mint 50%-ánál, akkor alapvetően vidéki térségről beszélünk. Ha ez az arány 50% és 15% között van, akkor jellemzően vidéki térségről van szó, ha az arány 15% alatti, akkor urbánus az adott térség. A Közös Agrárpolitikával kapcsolatos dokumentumok szerint az EU-ban vidékiségi értéket a NUTS V. szintjén 100 fő/km² határánál állapították meg, Magyarországon pedig megoldásként 120 fő/km²-t tartanak indokoltnak, mert ez jobban illeszkedik az átlagos magyar népsűrűséghez és a sajátos településszerkezethez, mint az OECD által javasolt 150 fő/km² érték (Bainé, 2005).

Ha a rurális térségek ismérveként elfogadjuk a 100 fő/km² alatti népsűrűségi mutatót, akkor az EU népességének 17,5% él vidéken, ami az EU területének nem kevesebb, mint 80%-ot jelenti. Magyarország területének több, mint 90%-a, vagyis a fővárosi agglomeráció kivételével az ország egésze területe vidéknek nevezhető.

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGI JELLEGE

Magyarország ásványi anyagokban szegény ország, mely útját állja jelentősebb ipar kibontakozásának. A mezőgazdasági termelés adottságai jók, de földrajzi tájak szerint jelentős különbségek tapasztalhatók a termőtalaj, a talaj fizikai, kémiai jellemzői, a talajok természetes termőképessége és vízgazdálkodása, az éghajlati tényezők tekintetében. A földhasználat és a termelési szerkezet a tulajdonosi szerkezetváltást követően csak részben felel meg a termőhelyi adottságnak. A természeti adottságok számos mezőgazdasági térségben lehetővé teszik a különleges, specifikus termékek termelését.

A mezőgazdaság jelentős szerepet játszik a vidék értékeinek megőrzésében, a vidéki térségek fenntartható fejlődésében, a vidéki társadalom formálásában, valamint a szociális problémák és regionális különbségek mérséklésében.

A térbeli társadalmi egyenlőtlenségek alapja, hogy az emberek letelepedése és a terület gazdasági potenciálja nem homogén. Értelemszerűen az ipari forradalom előtt elsősorban a mezőgazdasági termőföldek elhelyezkedése volt a meghatározó. Az ipari forradalmat követően elsősorban a nagy nyersanyag lelőhelyek és közlekedési gócpontok kedvezettek jobban az életfeltételeknek. Ez a megváltozott termelési forma tovább mélyítette a város és falu szakadékát. Napjainkra a fejlődés vagy a leszakadás ezektől sokkal komplexebb módon alakul. Globalizálódott világunkban elsősorban a tőke érdekeit kell szem előtt tartanunk, ha azokat a kérdéseket szeretnénk megválaszolni, hogy egyes területek miért fejlődnek soha nem látott módon, míg más területek miért kezdenek el hanyatlani. Az új gazdasági irány a kis ráfordítással, nagy hozzáadott értékkel rendelkező termékeknek kedvez. A tőke oda vándorol, ahol jobb az infrastruktúra, az emberek képzettsége magas, jó az innovációs környezet. Megállapíthatjuk, hogy a területi egyenlőtlenségek mögött a gazdaság maximális hatékonyságra törekvése áll, azaz ezek az egyenlőtlenségek abból is keletkeznek, hogy a tőke keresi a számára legoptimálisabb helyet.

A BIRTOKSZERKEZET VÁLTOZÁSÁNAK TÖRTÉNELMI HÁTTERE

Az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés után a megcsonkított, súlyos politikai, gazdasági, társadalmi válsággal küszködő Magyarországon az új ideológia alapvetően a társadalmat átalakító cél- és eszközrendszer kidolgozásán fáradozott, reménykedett a területi revízióban és az országon belül nem alakított ki területcentrikus politikát. A két világháború közötti időszakban a magyar területi politikában az Alföld foglalta el az első helyet, mert gazdaságilag a legjobban elmaradott nagytáj volt. Az új állam térstruktúrájában az alföldi tanyavilág problematikája előtérbe került.

A következő korszakot az államszocializmus időszaka jelentette, ahol korszakonként ugyan különböző módon, de mindig jelen volt a „vidékfejlesztés” politikai síkon. A szocialista rendszer magyarországi regionális fejlődése és az ezt kifejező területfejlesztési politika négy szakaszra osztható.

Az első szakasz az 1950-es évek, az állam által vezérelt gazdaság és a tervgazdaság megteremtése, az erőltetett iparosítás időszaka. A központi tervezésen belül nem volt területfejlesztési politika, bár az ágazati tervekben célkitűzések szerepeltek: néhány alföldi város iparosítása, mezőgazdasági öntöző művek létesítése, amelyek a területi egyenlőtlenségeket kívánták mérsékelni. Ennek a politikának eredményeként nőtt a különbség az iparosodott és az agrárjellegűnek maradt régiók között, a népesség vándorolt az ipari tengely felé.

A második szakasz kezdetének 1959 tekinthető, amikor először fogalmazódott meg kifejezetten területi fejlesztési célú politika. Jelszava az ipari decentralizáció volt, és a vidéki nagyvárosokat vette célba. Ez a területfejlesztési szakasz a területi egyenlőtlenségek közül az ipar elosztását tartotta a leglényegesebbnek, feltevése, hogy az ipari foglalkozások elterjesztése a többi területi egyenlőtlenséget is mérsékelni fogja.

Az 1960-as évek végére az ipari foglalkoztatás, a lakossági jövedelmek területi különbségei csökkentek, ugyanakkor az egyoldalú ipari fejlesztés és az infrastruktúra-fejlesztés nagyfokú elhanyagolása az egyes településtípusok életkörülményeiben nagy különbségeket konzervált.

A harmadik területfejlesztési szakasz jelszava az életkörülmények területi közelítése. A vidékfejlesztés súlyt fektetett a településhálózaton belüli kiegyenlítésre, melynek programját az 1971. évi Országos Településhálózat-fejlesztési Kereterv fogalmazta meg. Ebben a szakaszban az infrastruktúrára lett volna szükség, de a rossz hatékonyságú gazdaságban nem keletkeztek források ezek megvalósítására. A szocialista gazdaság az alapvető iparosítás befejeztével képtelen volt előre haladni a korszerű technológia, a korszerű ipari szerkezet és a szervezeti átalakulás felé.

A negyedik szakasz az 1980-as évek területfejlesztése, amely tükrözte azt a hatalmi harcot, amely a centralizált hatalom és a decentralizálásra törekvő reformerők között dúlt. A terület- és településfejlesztés megváltozásának fontos mozzanata volt a tanácsok gazdálkodásának bizonyos függetlenítése a költségvetési újraelosztástól, közigazgatás-szervezési lépések történetek a helyi tanácsok önállóságának megerősítése érdekében.

A szocialista időszak regionális fejlődését a nagy térségek közötti különbségek jelentős mérséklése, és a városhálózat kibontakozása jellemezte. A településhálózat viszont csak formájában modernizálódott, tartalmában kevésbé. Megmaradt a falu és a város jelentős életkörülmény-különbsége, sőt a falusi lakosok sokkal kevésbé találták meg szolgáltatási igényeik kielégítését, mint 50 évvel korábban.

A terület- és vidékfejlesztés 1990-ben merően új helyzetbe került. Megváltoztak a területfejlesztés feltételei. Csökkent az adminisztratív, a közvetlen beavatkozások lehetősége. Az önkormányzati törvény által nőtt a települések autonómiája, illetve az önálló gazdálkodás lehetősége. Megváltoztak a tulajdonviszonyok.

A rendszerváltás során a települések szembesültek gazdasági versenyképességük alacsony színvonalával, melynek következtében az erőltetett módon fejlesztett ipar gyors hanyatlásnak indult. Az infrastruktúrában jelentkező hiányosságaink nem kedveztek a külföldi tőke beáramlásának a peremvidékeken. A tőkehiány és a válsághelyzet együttes hatása rávilágított a vidékfejlesztési politika hiányosságaira.

Az 1990-es évek második felének legfőbb célkitűzése az Európai Unióhoz történő csatlakozás volt, amelyhez „megérett” a politikai és a gazdasági légkör is, az EU pedig egyfajta történelmi törlesztésként lehetőséget biztosított a volt szocialista kelet-közép-európai államoknak bekerülni az európai integrációba. Magyarországnak – számos kihívás mellett – a területfejlesztést is meg kellett reformálnia, mivel az Európai Unió Strukturális Alapjaiból (Európai Regionális Fejlesztési Alap, Európai Szociális Alap, Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap, Európai Halászati Alap) és a Kohéziós Alapból jelentős támogatásra számíthatott, az EUROSTAT által elvárt NUTS régiók viszont hiányoztak. A hazai NUTS rendszer kialakítása politikai és gazdasági okok miatt meglehetősen nehezen haladt, a formálódó NUTS szinteket, és leginkább a korábban nem létező NUTS II. szint meghatározását számos támadás érte (Forman, 2003). A tervezési-statisztikai, területfejlesztési nagyrégiók azonban nemcsak a terület-politika célterületeiként megjelenő „forrás-szerző kategóriák”, hanem a legtöbb helyen a helyi gazdaság-fejlesztés, az innováció, a foglalkoztatás-politika, az infrastruktúra-fejlesztés és a környezetvédelem állami feladatainak megvalósítási terepei és a területi versenyképesség megvalósításának közpolitikai, közigazgatási eszközei is.

A BIRTOKSZERKEZET VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON

Az 1948-as év az erőszakos szövetkezesítés időszaka volt, mely az 1956-os forradalom miatt megtorpant, számos szövetkezet felbomlott.

1956–1962 közötti időszakban ismét fokozott államosítás történt, amelynek eredményeként 1962-re 98 község kivételével Magyarország valamennyi településén megtörtént az államosítás.

A szovjet típusú kollektivizálás több hullámban való megvalósulása kényszer alkalmazása mellett történt. A kioroszakolt új tulajdonformák, a szövetkezetek,

háztáji gazdaságok törvényi szabályozását az 1960-as évek közepén végezték el. A mezőgazdaságban 1958 és 1961 között „szocialista átszervezés” folyt, a hatvanas években szabályozták a bevitt földek tulajdonviszonyait, és gyakorlatilag megszűnt az egyes tagok rendelkezési joga a bevitt földje felett.

Az 1980-as évek végére (a rendszerváltás előtti évekre) jellemző földtulajdon és földhasználat adatai szerint a terület 31,8%-át állami gazdaságok és vállalatok, 61,0%-át termelőszövetkezeti gazdaságok (mezőgazdasági, halászati és szakszövetkezetek együtt), 7,2%-át pedig egyéni és kiegészítő gazdaságok használták. Az állami gazdaságok, és az egyéni, illetve kiegészítő gazdaságok földhasználatára egyben tulajdonjogot – állami és egyéni földtulajdon – is jelentett. A szövetkezeteknél a földtulajdon és a földhasználat elkülönült egymástól, vegyes (szövetkezeti és használatra átengedett egyéni) tulajdonon alapult. A szövetkezetek földterületük 3,8%-át állami, 61,1%-át szövetkezeti közös tulajdonként művelték, míg területük 35,1%-a közös használatra átengedett tagi földtulajdon volt.

Az 1990-es évek elején kezdődött rendszerváltás célja a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása, a magántulajdon dominanciájának megeremtése (visszaállítás) volt. A változások eredményeként jelenleg a termőföld mintegy 86–88%-a magántulajdonban van. A földterület 10–12%-át állami tulajdonként gazdasági társaságok (tartósan állami tulajdonú szervezetek, nemzeti parkok, természetvédelmi területek) bérlik az államtól és 2%-ra tehető az átalakult szövetkezetek tulajdonát képező földterület.

A gazdasági szervezetek (többségükben a korábbi nagyüzemek jogutódjai) számának szinte elhanyagolható arányához (0,5%) a földhasználat közel 60%-a társul, viszont a terület 40,5%-át művelik a gazdaságok több mint felét (53,2%-át) kitevő egyéni gazdaságok.

Arányaikat, területi részesedésüket tekintve sem hanyagolhatók el azonban a gazdaságméretet el nem érő, házkörűli földet vagy hobbikertet művelő termelők sem, akik az előállított termékeket saját fogyasztásra termelik (1. táblázat).

FOGLALKOZTATOTTSÁG

A mezőgazdaság hagyományos foglalkoztató volt a falvakban. Ez a szerep 1990 után radikálisan megváltozott. 2003-ban a foglalkoztatottaknak már csak 5,5%-a dolgozott a mezőgazdaságban, ez azonban még mindig magasabb, mint az Európai Unió átlaga, amely 2000-ben 4,3% volt (Fehér és Bíró, 2005).

A falvakban élő népesség foglalkoztatási lehetőségei a kisebb lélekszámú települések felé haladva mindinkább szűkülnek és az 1000 főnél kisebb lélekszámú falvakban az inaktív, lényegében eltartásra – társadalmi vagy családi segítségre – szoruló népesség aránya meghaladja a 70%-ot.

A hazai foglalkoztatás javítása sürgető feladat, ugyanis a potenciális munkaerőforrást jelentő munkavállalási korú inaktív rétegek aránya, vagyis a meglévő munkaerő-kapacitás kihasználatlansága az 1990. évi 22,8%-ról a 2000. évi adatok szerint 38,3%-ra nőtt.

**Mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságok által használt földterület megoszlása
régióként (2000–2010)**

Terület nagyság- kategória (hektár)(1)	Termőterület használók számának megoszlása (%)(2)			Termőterület használók területének megoszlás (%)(3)			Mezőgazdasági területet használók számának megoszlás (%)(4)		Mezőgazdasági területet használók területének megoszlás (%)(5)	
	2000	2007	2010	2000	2007	2010	2000	2010	2000	2010
	Összes gazdaság(6)									
0,01–0,15	25,90	37,94	27,00	0,30	0,42	0,20	27,00	28,70	0,40	0,20
0,16–1,00	44,40	26,81	40,60	2,50	1,17	1,30	45,10	41,00	3,30	1,70
1,01–5,00	19,10	15,06	16,80	6,50	3,70	3,50	18,30	16,00	8,20	4,50
5,01–10,00	4,60	4,19	5,50	4,90	3,17	3,40	4,20	5,10	5,90	4,20
10,01–25,00	3,60		4,90	8,40		6,80	3,30	4,60	10,10	8,40
10,01–50,00	1,30	5,09	2,20	6,80	11,84	7,00	1,10	2,10	8,00	8,40
50,01–100,00	0,60	0,99	1,40	5,90	7,63	8,30	0,50	1,20	6,50	10,10
100,01–300,00	0,40	0,83	1,10	9,30	15,33	16,50	0,30	1,00	10,20	19,40
300,01–	0,20	0,32	0,40	55,40	56,74	53,00	0,20	0,40	47,40	43,10
Összesen(7)	100,00	91,23	100,00	100,00		100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
	8,77			8,77						

Forrás: KSH adatai alapján (2010)

Table 1: Distribution of land used by farms performing agricultural activity in each region (2000–2010)

Size category of the land (hectares)(1), Distribution of the number of arable land users (%)(2), Distribution of the area of arable land users (%)(3), Distribution of the number of agricultural land users (%)(4), Distribution of the area of agricultural land users (%)(5), All farms(6), Total(7), Source: based on HCSO data (2010)

A falvakban lakó, nagyjából mezőgazdaságból élő népesség eleve alacsonyabb munkatermelékenységhez és jövedelemtermelő képességéhez egyben átlag feletti eltartási kötelezettség társul. Az eltartottak jelentős hányada csak a családra számíthat szociális szempontból is, mivel nem került be a többnyire munkavállaláshoz kötött szociális ellátórendszerbe. Az utóbbi időben (1999-től kezdődően) ezen a helyzeten enyhítenek az alanyi jogon járó juttatások, amelyekről azonban jelentős javulás aligha várható más, a megélhetést javító körülmény, főként új munkahelyek nélkül.

Az ágazatsportok foglalkoztatási arányainak a szolgáltatási szektor felé történő elmozdulása egyező irányú a gazdaságilag fejlett országokéval (2. táblázat). Lényeges különbség viszont, hogy ott ez az átrendezés a műszaki-technikai fejlődés, a munkatermelékenység növekedés és a szolgáltatások iránti fizetőképes kereslet fokozódásának következménye. Nálunk viszont az arányok azonos irányú változását a termelés visszaesése, az egyes ágazatokban a műszaki-technikai korszerűsödés aggasztó elmaradása kísérte.

Minden térségre jellemző a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepvesztése, illetve az ipar és a szolgáltatások mérsékelten növekvő munkaerő lekötése. Az országos adatok a térségek eltérő adottságaitól és a termelés eltérő hagyományaitól függően jelentős különbséget takarnak. A foglalkoztatási arány különbségei kissé enyhültek az agrárágazat valamennyi régiót érintő visszaszorulása miatt. Másrészt viszont még mindig egyértelműen körvonalazódnak azok a területek, ahol a kedvező adottságok, a termelési hagyományok és a viszonylagos gazdasági előnyök miatt a mezőgazdasági termelés még napjainkban is jelentős.

**A foglalkoztatottak arányának alakulása a nemzetgazdaság
főbb ágazatsportjaiban (1997–2009)**

Megnevezés(1)	A foglalkoztatottak megoszlása (%)(2)		
	1997	2001	2009
Mezőgazdaság(3)	7,90	6,20	4,64
Ipar(4)	33,50	34,20	32,22
Szolgáltatás(5)	58,60	59,60	64,14
Összesen(6)	100,00	100,00	100,00

Table 2: Proportion of employees in the main sectoral groups of the national economy (1997–2009)

Description(1), Distribution of employees (%)(2), Agriculture(3), Industry(4), Services(5), Total(6)

A MEZŐGAZDASÁGI DOLGOZÓK KERESETI VISZONYAI

Az elmúlt másfél évtizedben a munkavállalók jövedelempozíciói jelentősen romlottak. A reálkeresetek 1989-től 1996-ig 26%-kal estek vissza, majd csökkenő ütemben növekedni kezdtek. A keresetek reálértéke 2000-ben 13%-kal haladta meg a négy évvel ezelőtti szintet.

A nemzetgazdasági ágak többségére jellemző tendencia néhány ágazatban, így a mezőgazdaságban sem valósult meg. A nettó keresetek emelkedése ugyanis nem érte el a fogyasztói árak növekedését, amely a mezőgazdasági keresetek reálértékének csökkenéséhez vezetett.

A mezőgazdaság hátrányára folytatódott tehát a jövedelemdiszparitás, amelynek kialakulásában és még mindig tartó fokozódásában az előbb említett tényezőn túl szerepet játszik a mezőgazdasági tevékenység „rangjának” hagyományosan kedvezőtlenebb

megítélése, a foglalkoztatottak alacsonyabb képzettségi szintje, a döntéshozók által is számításba vett kiegészítő jövedelemszerzés lehetősége és nem utolsó sorban az ágazat rendkívül alacsony jövedelmezősége.

A piacgazdasági átmenet területileg eltérő helyzetben találta 1989-ben a magyarországi társadalmat és gazdaságot. A valós és a látens területi különbségek nem új keletűek. Az 1980-as évek elején, közepén az ipar versenyképességének romlásával a monostrukturális térségek nehéz helyzetbe kerültek (jó 20 évvel a Nyugat-Európában hasonló okokból jelentkező folyamatokat követően). Mint közismert, az akkori párt- és politikai vezetés ugyan ismerte ezeket a gondokat, de érdemben nem tudott lépni (e helyett látszatintézkedések születtek).

A gazdasági és geopolitikai irányváltás ezeket a folyamatokat felgyorsította. A mozgástér megváltozásából adódó lehetőségekkel a megyék (külső és belső okok miatt) eltérően éltek, ami a különbségeket még látványosabbá tette. Az eltérő distanciális helyzeten és alkalmazkodó képességen túl az egyre határozottabban körvonalazódó területi diszparitások oka (némi egyszerűsítéssel élve) négy pontban foglalható össze:

- A globális konjunkturális környezethez jobban simuló megyék teljesítménye az elmúlt években folyamatosan nőtt, míg a perifériális helyzetűek relatíve romlott vagy jobb esetben stagnált.
- A térségek ágazati struktúrájától az úgynevezett húzó ágazatok meglététől, illetve hiányától függően alakult a régiók beruházási és foglalkoztatási dinamikája is; tartósan alacsony beruházás tartósan alacsony foglalkoztatottsággal párosult. 2009 után némileg csökkent ugyan a munkanélküliségi ráta területi szóródása, de ez sokkal inkább a leszakadt térségekben jelentkező magasabb közfoglalkoztatásnak, mintsem a munkaerő-piaci helyzet javulásának következménye.
- Az 1990 után megindult átalakulás munkaerő-piaci következményeként kialakult a nyugat-kelet irányú munkanélküliségi lejtő, az alacsonyabb és a magasabb munkanélküliségi rátájú térségek között több mint tízszeres különbség lett.
- A munkanélküliség szóródásának terjedelme 2006-tól megindult, növekedése is világosan utal arra, hogy a foglalkoztatáspolitikai zsákutcába került, egyre kisebb figyelmet fordított a foglalkoztatásra (Kosiczky, 2011).

A kiegészítő jövedelemszerzés hagyományos, integrált formái és lehetőségei (háztáji és kiegészítő gazdaságok) erőteljesen beszűkültek. Ez nemcsak a mezőgazdasági dolgozókat, de a vidéki településeken élő, más nemzetgazdasági ágakban foglalkoztatott lakosságot is kedvezőtlenül érintette. Mindinkább terjednek a komolyabb gazdasági háttér nélkül működő, elsődlegesen önellátást szolgáló megoldások – különösen a foglalkoztatási krízishelyzetben lévő térségekben – a rendkívül alacsony színvonalú megélhetés fő forrásává is válhatnak.

A helyi mikro- és kisvállalkozások közötti együttműködések esetlegesek, a hátrányos helyzetű térségekben a vállalkozások csődjeinek és felszámolásainak száma 2006 után ugrásszerűen megnőtt. Az elmúlt két évtizedben jelentős területi különbségek alakultak ki a

K+F+I abszorpciós képesség vonatkozásában, illetve az innovációs miliőben.

ÁLTALÁNOS HELYZETKÉP A VIDÉKI TELEPÜLÉSEKEN

A települések közül a vonzó természeti adottságokkal (kirándulásra alkalmas, szép környezet, borvidék, termálvíz-forrás) rendelkezők lehetőséget látnak a falusi turizmus fejlesztésére is. Tisztában vannak azonban ennek magas tőkeigényével, és úgy vélik, széles körben és a megélhetés főforrásaként csak korlátozottan terjedhet el.

A következőkben leírt példa az említett régiókban sajnos gyakorinak mondható, jól jellemzi a főként mezőgazdasági jellegű települések helyzetét.

A településen a szövetkezet az átalakulás után egytizedére csökkentette létszámát. Akinek lehetősége volt rá élt a korai nyugdíjazás lehetőségével, a korábban jelentősnek mondható ipari tevékenységüket (téglagyár, varroda) fokozatosan építették le, részben pedig értékesítették ezeket. Az állattartást megszüntették az alacsony jövedelmezőség és a közeli húskombinát kezdetben késedelmes átutalásai, majd felszámolása miatt. Jelenleg rendkívül kevés élőmunkát igénylő termelési szerkezetre rendezkedtek be és a környéken gépi szolgáltatásokat vállalnak. A szövetkezet vezetése a költségek kímélése miatt a szolgáltató bázisra vonult vissza és értékesíteni kívánja jól felszerelt irodaházát is, mely a kevés munkaerő miatt már kihasználatlan. A községben 20%-ra nőtt a munkanélküliségi ráta, visszaesett a korábban jelentős kiegészítő jövedelmet adó állattartás, a munkanélküliek segélyből és alkalmi munkavállalásból élnek. Az iskola tanulólétszáma évről évre kevesebb, mivel a gyerekek jelentős részét szüleik a közeli, nagyobb település vagy a megyeszékhely iskolájába járatják. Egyre több, szintén munkanélküliséggel, megélhetési nehézségekkel küszködő család települ be a környező hajdani nagyüzemek gazdátlaná vált majorjaiból, amely a település amúgy sem kevés gondját tovább növeli és a jövőt – alapvető gazdasági változások nélkül – meglehetősen kétségessé teszi.

A létszámkibocsátás jelentős része 1994-ig lezajlott, de az ágazat foglalkoztatási szerepvesztése – a nemzetgazdasági ágak közül egyedüliként – még jelenleg is tart. Évente átlagosan 8–10 ezer mezőgazdasági munkahely (megélhetési lehetőség) szűnik meg. Változatlanul a korábban munkanélkülivé válók ismételt elhelyezkedése a legnehezebb ebben a foglalkoztatási csoportban. A mezőgazdaság létszámcsökkenése döntő mértékben (egy-egy megyékben 70–80%-ban) a falvakra koncentrálódik. A munkanélkülivé vált mezőgazdasági dolgozók közül kikerültek között is a legmagasabbak a tartós munkanélküliek, mert gyakran az érintettek szakképzettségi szintje nem felel meg az új munkahelyek igényeinek, a tartós munkanélküliség aránya így igen magas.

A VIDÉK KITÖRÉSI LEHETŐSÉGEI

A lakosságmegtartó képesség megőrzéséhez szükség van a fenntartható fejlődést biztosító mezőgazda-

sági, ezen belül a növénytermesztési tevékenységre. Ahhoz, hogy a gazdaságosság, a jövedelemtermelő-képesség biztosított legyen, szükség van fejlesztésre, életképes birtok és termelés szerkezet kialakítására, modern piacképes árutermelésre. A megváltozott piaci és termelési körülmények között a jelenlegi földhasználati struktúra és ezen belül a növénytermesztési vetésszerkezet nem felel meg a gazdaságos termelés követelményeinek, változtatás nélkül hatékony fejlődés nem lehetséges. A megváltozott gazdasági helyzet és környezetszemlélet a táj funkcionális változását is eredményezi. A fenntartható gazdálkodás egy olyan térhasználati struktúrában képzelhető el, ahol a mezőgazdálkodás biztosítja a környezetstabilitási, termelési és fogyasztási funkciók harmóniáját.

A mezőgazdasági munkanélküliek megélhetési esélyeit kívánják növelni a nagy élőmunka igényű kultúrák (dinnye, zöldség, fűszernövény, gyümölcs, szőlő-telepítés) termelését előkészítő, megszervező programok, amelyek az erre vállalkozókat fogják össze. A tartós munkanélküliség csökkentésére a jelenlegi kormányzat nagy erőfeszítéseket tett a közmunka programok beindításával.

A településeken mezőgazdasági térségekben ki-törési lehetőségként – többek között – a következőket lehet megemlíteni:

- vegyes profilú kis farm gazdálkodás kialakítását,
- helyben előállított termékek helybeni feldolgozását, megtermelt biomassza energetikai hasznosítását (fűtés),
- megújuló energiaforrások hasznosítását,
- helybeni kiskereskedelmi hálózat kiépítését,
- kistérségi speciális rendeletek, szabályzatok kidolgozását, alkalmazását,
- az érintett térségekre jellemző szolgáltatások fejlesztését,
- az önkormányzatok ez irányú szervezési, integrációs tevékenységének megerősítését.

KÖVETKEZTETÉSEK

- A munkahellyel rendelkező foglalkoztatottak a mezőgazdaságban is előnyben részesítik a teljes munkaidős foglalkoztatást, de a gazdaságok 69%-a a jelenlegi gazdasági kondíciók mellett nem tudja a folyamatos foglalkoztatást megoldani.
- Utolsó helyeken szerepel a megélhetés változatai között az árutermelő egyéni gazdaság kialakítása, illetve kizárólagos jövedelemforrásként az önfoglalkoztatás.
- A mezőgazdasági tevékenység – az ágazat utolsó évtizedben megrendült teljesítménye ellenére – a kritikus foglalkoztatási helyzetű térségekben és a kistelepüléseken felértékelődött, nagyon fontos és növekvő szerepet játszik az ott élők megélhetésében, szociális problémáik tompításában.
- Hosszú távon is valószínűsíthető a vidéki megélhetés és foglalkoztatás erőteljes mezőgazdasági kötődése, de szerepe a népesség eltartó képességében vélhetően mérséklődik – a nemzetközi tendenciákkal egyezően. A vidék népességmegtartó képessé-

gének megőrzése az agrárágazathoz kötődő tevékenységek bővítése, illetve a mezőgazdasághoz csak közvetetten kapcsolódó feladatok (környezet-és tájvédelem, kultúrállapot megőrzés) vállalása, valamint más nemzetgazdasági ágazatok munkahelyteremtő képességének és szándékának ösztönzése révén érhető el.

ÖSSZEFOGLALÁS

A nemzetközi tendenciákkal egyezően az agrárágazat nemzetgazdasági szerepe, teljesítményének számszerű aránya hazánkban is mérséklődik. Az agrárium nemzetgazdasági teljesítményekhez való hozzájárulása, az összes exportból való részesedése és a foglalkoztatásban betöltött szerepe 1994–2004 között eltérő mértékben ugyan, de egyaránt csökkent. Mérsékelt növekedést egyedül a mezőgazdaság beruházásokból való részesedése mutatott, amelynek aránya – főként a műszaki fejlesztések, gépberuházások hatására emelkedett, majd 2005-től mérséklődött. A beruházások arányának növekedése azonban az ágazat igen kedvezőtlen, korszerűtlen technikai-műszaki feltételeiben számottevő javulást nem eredményezett.

Általánosságban elmondható, hogy Magyarországon az utóbbi egy, másfél évtizedben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya fokozatosan és jelentősen csökkent. Ennek oka egyrészt a szövetkezetek megszűnése, illetve a még működő szövetkezetek (gazdasági szervezetek) tevékenységének erőteljes beszűkülése. A magántulajdonba került földterületek elaprózódtak, így ezek tulajdonosai fajlagosan kevesebb munkaerőt foglalkoztatnak, mint az egykori szövetkezetek. Az elaprózottság azonban nemcsak foglalkoztatási szempontból, hanem a termelés hatékonyságának csökkenése miatt is hátrányos. A kisgazdaságok közötti összefogás minden szempontból előnyösnek ígérkezne.

A fentiek alapján megállapítható, hogy hazánkban az agrárágazat nemzetgazdasági szerepe a jelentős visszaesés ellenére még mindig számottevő. Ez főként a vidéki életforma részeként is jelenlevő mezőgazdasági termelés átlagosnál jóval kedvezőbb adottságaira, a termelési hagyományokra, valamint az ágazat EU átlagot jóval meghaladó arányaira vezethető vissza (mezőgazdasági hasznosítású terület aránya, mezőgazdasági tevékenységet végzők száma miatt). Ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági tevékenység – nem ritkán a megélhetés szinte egyetlen forrásként – a kritikus gazdasági helyzetű térségekben is mindinkább felértékelődik. Ez a jelenség a vidék és ezen belül a mezőgazdasági tevékenység eddig döntően termeléstől függő szerepét, jelentőségét alapvetően átértékeli, és multifunkcionális jellegét erősíti.

A magyar falvak, a magyar vidék fejlesztésének kérdése az egész ország és a társadalom napirendjén van, méghozzá igen előkelő helyen.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatást az FP7-REGPOT-2010-1 'UD_AGR_REPO' projekt tette lehetővé.

IRODALOM

- Bainé Szabó B. (2005): Vidéki gazdaságok ökonómiája. Egyetemi jegyzet. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum Agrár-gazdasági és Vidékfejlesztési Kar Vállalatgazdaságtani és Marketing Tanszék. Debrecen. 8–15.
- Fehér A.–Bíró Sz. (2005): A multifunkciós mezőgazdaság megteremtésének esélyei és teendői. Integrációs és Fejlesztéspolitikai Munkacsoport Agrár- és Vidékfejlesztési Témacsoportja. Budapest.
- Forman B. (2003): Az Európai Unió strukturális és előcsatlakozási alapjai. Interpress Külkereskedelmi Kft. Budapest. 397.
- Kocsiszky Gy. (2011): Megállítható-e a területi diszparitások növekedési üteme? Pénzügyi Szemle. 3: 313–323.
- KSH (2010): Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv. Budapest.

